

UOT 821.512.162.

**Dilbər HÜSEYNOVA**

AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan  
Ədəbiyyatı Muzeyinin dissertantı  
**dilbar-huseynova@mail.ru**

## **NİZAMİ GƏNCƏVİNİN “XƏMSƏ”SİNDƏ MUSIQI ELEMENTLƏRİNİN BƏDİİ İFADƏSİ**

*Varlığımız ritmin üstündə qərar tutur, ritm içimizdədir.*

**Rafael Hüseynov**

**Açar sözlər:** *Nizami Gəncəvi, “Xəmsə”, musiqi alətləri, muğam*

**Ключевые слова:** *Низами Гянджеви, “Хамса”, музыкальные инструменты, муғам*

**Key words:** *Nizami Ganjavi, Hamsa, musical instruments, mugham*

**Giriş.**

Görürəm, şöhrətdə ləyaqətin var,  
Şeirdə, sənətdə məharətin var.  
Şairlik eləmə! Dövrə bax ki bir,  
Şeirdən ucalıq umma dünyada,  
Çünki Nizamiylə qurtardı o da [4, s.51].

Nizami Gəncəvinin əvəzolunmaz beş poemasının vəhdəti olan “Xəmsə” dünya mədəniyyəti nümunələri sırasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Hamıya məlum olduğu kimi, şairin özünün “Pənc gənc” (“Beş xəzinə”) adlandırıdığı “Xəmsə”yə məsnəvi formasında yazılmış “Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl” və “İsgəndərnamə” poemaları daxildir. Bu poemalar hər biri müxtəlif səbəblərdən qələmə alınmış, maraqlı süjet xətti və təkrarolunmaz yazı üslubu ilə hər kəsin diqqətini cəlb etmişdir. Təsadüfi deyildir ki, Əmir Xosrov Dəhləvi, Əbdürrəhman Cami, Xacu Kirmani, Salman Savəci, Hatifi, Əlişir Nəvai, Fəridəddin Əttar kimi böyük sənətkarlar Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə nəzirə yazmışlar. Bir çox dillərə tərcümə olunmuş bu poemaların hal-hazırda əlyazma nüsxələri dünyanın məşhur muzey və fondlarında mövcuddur.

**“Xəmsə”də musiqi elementləri.** Nizami Gəncəvinin əsərləri dərin fəlsəfi məzmunu, gözəl dil xüsusiyyətlərinə malik olmaqla yanaşı, həm də Azərbaycanın bir çox adət-ənənələrini, musiqi, süfrə mədəniyyətini təsvir edir. Milli musiqi mədəniyyətimizi öz əsərlərində ustalıqla tərənnüm edən Qətran Təbrizi, Məhsəti, Əfzələddin Xaqani, İmadəddin Nəsimi, Molla Pənah Vaqif, Qasım bəy Zakir, Seyid Əzim Şirvani, Mir Möhsün Nəvvab, Cəlil Məmmədquluzadə, Səməd Vurğun və b. kimi, Nizami Gəncəvinin də “Xəmsə”sində musiqimizə dair mühüm elementlər əks edilmişdir. Onun beş poemasının hər biri, demək olar ki, başdan-başa musiqi elementlərinin bədii ifadəsi ilə zəngindir. Nizami

Gəncəvi “Xəmsə”yə daxil olan poemalarda saray həyatındakı əyləncə məclislərini, yuxarı təbəqəyə mənsub şəxslərin musiqi həftisaz, setar, tənbur, qanun, əl zövqünü təsvir etməklə yanaşı, həm də Azərbaycanın XII əsrdəki musiqi mədəniyyətini əks etdirmişdir. Şair əsərlərində 30-dan artıq musiqi alətinin (saz, ud, rud, ney, çəng, bərbət, rübab və s.) adını çəkmiş, onların səslənməsindən bəhs etmişdir:

Ney, təbil gurladı şah qapısından,  
Zənglərin səsindən titrədi cahan.  
Təbilçi sürətlə qalın xam göndən  
Gecənin ağzına vurdu bir yüyən.  
Coşaraq inləyir neyin nəfəsi,  
Nağara əl çalır, yüksəlir səsi [5, s.82].

Mahnılar muğamlardan qabaq yaranmış, daha sonra ahəng baxımından yaxın olan melodiylar birləşərək muğamı meydana gətirmişdir. Nizami Gəncəvi o dövrdə geniş yayılmış muğamların (“Rast”, “Üşşaq”, “Həsari”, “İraqi”, “Novruzu”, “İsfahan”, “Rəhavi”, “Zirəfkənd”) adlarını göstərmiş, bu muğamların, eləcə də müxtəlif melodiyların məqamlar əsasında oxunduğunu qeyd etmiş, onların bir-birilə müqayisəsini vermişdir.

Həmçinin o dövrdə xanəndələrin öz ifalarını müəyyən musiqi aləti ilə müşayiətini, qəzəllər əsasında vokal-instrumental muğamların və təsniflərin oxunmasını təsvir etmişdir. Bütün bunlar artıq XII əsrdə Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin yüksək dərəcədə inkişafını sübut edən qiymətli faktlardır. Muğam ifaçılığı, muğam sənətinin tarixi məsələlərinin və ifası zamanı istifadə olunan qəzəllərin öyrənilməsində də şairin poemaları qiymətli mənbələrdir. Bu poemalarda muğam, təsnif formalarına, rəqs melodiylarına, musiqi alətlərinə, eyni zamanda onların ifaçılarına, rəqs sənətinə geniş yer verilmişdir. Şairin hər bir məqama uyğun musiqi alətinin adını çəkməsi, təsniflərin, qəzəllərin ifasının dəqiq təsviri bir daha onun dahiliyinə, şairliklə yanaşı digər elmləri də dərinlən bilməsinə dəlalət edir.

Müğənni, sazını ələ alsana,  
Xoşahəng nəğməndən bizə çalsana!  
Dar pərdə dinləmək istəmirik biz,  
Genişdir, yüksəkdir öz ahəngimiz [1, s.70].

Nizami “Xəmsə”sində geniş yer tutan lirik ünsürlərdən biri də saqinamə və müğənninamələrdir. Saqinamə, müğənninamə məsnəvi şəklində yazılmış, ictimai, fəlsəfi, didaktik mövzulara həsr olunmuş müstəqil lirik şeir şəklidir. Bu şəkil ona görə belə adlanır ki, orada irəli sürülən fikirlər saqiyyə və ya müğənniyə müraciət şəklində deyilir. Saqiyyə və ya müğənniyə müraciətdən aslı olaraq adı dəyişir.

İlk dəfə Nizami Gəncəvi tərəfindən yazılı ədəbiyyata gətirilən və poemalarda lirik ünsür kimi istifadə olunan saqinamə və müğənninamə sonralar müstəqil ədəbi forma kimi daha çox yayılmışdır. Dahi şair “Leyli və Məcnun”, “İsgəndərnamə” – “Şərəfnamə”də saqinamələrdən istifadə etmiş, “İqbalnamə”də isə saqinamələri müğənninamələrlə əvəzləmişdir. Burada hər fəsildən əvvəl iki

beytlik müğənniyə müraciət verilir, daha sonra əsas mövzuya keçilir. Şair poemadakı obrazların dilindən müğənniyə müraciət edərək bir hava çalmasını, könlünü şənləndirməsini və ya öz ruh halına uyğun bir nəغمə oxumasını istəyir:

Müğənni, bir şirin nəغمə söylə sən,  
Bu ki ilk ricamız deyildir səndən!  
Sübh çağı dinləyib sənin səsini,  
Unudaq dünyanın ah-naləsini! [1, s.208].

Dahi sənətkar “Yeddi gözəl” poemasında musiqi alətlərinin və məclislərinin təsvirini verməklə həm də farslar, ərəblər və digər xalqların incəsənət nümayəndələrinin Azərbaycan mədəniyyətinə – musiqisinə, ədəbiyyatına təsir dairəsini əks etdirmişdir. O, eyni zamanda şairə və müğənnilərə verilən qiyməti, bahalı hədiyyələri də diqqətə çatdırmışdır:

Gəldi xanəndələr xoş ahəng ilə,  
Pəhləvi oxudu gözəl çəng ilə.  
Ərəb şairləri gəlib coşdular,  
Şeirə qiymət verən bəxş etdi sovqat [2, s.112].

Şair musiqi dünyasının möcüzəsini oxucuya çatdırmaq üçün “İsgəndərnamə” poemasında hətta təbili, sazı sehrli bir alət kimi təqdim edir. Mütəfəkkir dini-fəlsəfi düşüncə vasitəsilə təbili Dəccalın təbilinə, səsini isə vəhy mələyi Cəbrayılın göydə qanad çalmasına bənzədir. Nizami Gəncəvi təbili çalınma məqsədinə uyğun olaraq müxtəlif məqamlarda fərqli şəkillərdə təsvir edir. O, təbili bəzən sehrli, döyüşə səsləyən, bəzən isə sadəcə qəlbindəki sevgini, sevinci, kədəri rıqqətə gətirən bir alət kimi göstərir.

Şaha söylədi ki: "Günbəz hazırdır,  
Onun tilsimi də, təbli də vardır!  
İndi burulğana gəmini salsan,  
Salamat çıxacaq o təbli çalsan! [1, s.166-167]

**Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinin təsiri ilə yaranmış əsərlər.** Nizaminin yaradıcılığı yüksək sənətkarlığı ilə Şərq və Qərb ədəbiyyatının inkişafına güclü təsir göstərmiş, XIII əsrdən başlayaraq onun poemalarına nəzirələr yazılmışdır. Əmir Xosrov Dəhləvi, Əbdürrəhman Cami, Əlişir Nəvai kimi böyük sənətkarlar onu ustad adlandırmış, onun “Xəmsə”sinə cavab yazmaqla şairin ənənələrini davam etdirmişlər. Nizaminin əsərləri dünyanın bir çox xalqlarının dilinə tərcümə olunmuşdur. Əsərlərinin nadir əlyazma nüsxələri xarici ölkələrin (London, Paris, Qahirə, İstanbul, Təbriz, Daşkənd, Moskva, Peterburq, Dehli) məşhur kitabxana, muzey və əlyazmaları fondlarında qiymətli incilər kimi qorunub saxlanılır. Nizaminin poemalarının süjetləri əsasında çoxsaylı təsviri sənət, ədəbi və musiqi nümunələri, o cümlədən, Ü.Hacıbəylinin “Sənsiz” və “Sevgili canan” romans-qəzəlləri, Q.Qarayevin “Yeddi gözəl” baleti, F.Əmirovun “Nizami” simfoniyası və baleti, Ə.Bədəlbəylinin “Nizami”, Niyazinin “Xosrov və Şirin” operaları və s. əsərlər yaradılmışdır. Əlavə olaraq qeyd et-

mək yerinə düşərdi ki, Azərbaycanın dahi bəstəkarları da “Xəmsə”dən ilhamlanaraq incəsənətimizdə xüsusi yeri olan “Sənsiz” və “Sevgili canan” romans-qəzəlləri (Ü.Hacıbəyli), “Yeddi gözəl” baleti (Q.Qarayev), “Nizami” simfoniyası və baleti (F.Əmirov), “Nizami” (Ə.Bədəlbəyli), “Xosrov və Şirin” operaları (Niyazi) və s. əsərlər yaratmışlar.

**“Xəmsə” motivli miniatürlər.** Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”si saray həyatını təsvir edən səhnələr və təbiət təsvirləri ilə zəngindir. Mir Musəvvir, Ağa Mirək, Sultan Məhəmməd, Mirzə Əli, Müzəffər Əli, Mir Seyid Əli kimi rəsamlar bu təsvirlərə dair çox gözəl əsərlər yaratmışlar. Adları qeyd olunan poemaların süjet xəttinə uyğun olaraq təsviri sənətin ən gözəl nümunələrindən sayılan miniatürlər də çəkilməmişdir. Həmin miniatürlərin bəzilərinə əyləncə məclisləri və musiqi alətləri də təsvir olunmuşdur.

AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin ekspozisiyasında Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinin motivləri əsasında çəkilmiş “Şirinin Xosrovun şəklinə baxması”, “Makedoniyalı İsgəndər Bərdə şahı Nüşabənin sarayında” adlı təsviri sənət əsərləri tamaşaçılara nümayiş etdirilir.

“Makedoniyalı İsgəndər Bərdə şahı Nüşabənin sarayında” adlı miniatürdə Makedoniyalı İsgəndər və Nüşabə əyləşiblər. Qarşılarında isə xidmətçi qızlar müxtəlif musiqi alətlərində çalırlar.

“Şirinin Xosrovun şəklinə baxması” miniatüründə də, həmçinin, ud, qaval kimi musiqi alətləri təsvir olunur. Burada Şirin mərkəzdə oturmuş vəziyyətdə xidmətçiləri ilə təsvir olunur. Xidmətçi qızlar onu əyləndirmək üçün musiqi alətlərində ifa edirlər. Qızlardan biri isə sanki nəğmə oxuyur.

Miniatürlər poemaların fars dilindən digər dillərə tərcümə olunmasına köməkçi vasitə olmuşdur. Tərcümə zamanı mübahisə yaradan musiqi alətlərinin adları miniatürlərə əsasən daha da konkretləşdirilmişdir.

**Nəticə.** Nəticə olaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, dünya şöhrətli dahi Azərbaycan mütəfəkkiri və şairi Nizami Gəncəvinin yaratdığı “Xəmsə” təkcə Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı nümunələrinin incisinə çevrilərək ona yazılan nəzirələrin ilham qaynağı olmamış, həm də başqa incəsənət nümunələrinə məxsus şah əsərlərin də mənbəyini təşkil etmişdir.

### **İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:**

1. Gəncəvi N. İsgəndərnamə. İqbalnamə. Bakı, “Lider” nəşriyyatı, 2004, 254 s.
2. Gəncəvi N. Yeddi gözəl. Bakı, “Lider” nəşriyyatı, 2004, 335 s.
3. Gəncəvi N. Xosrov və Şirin. Bakı, “Lider” nəşriyyatı, 2004, 509 s.
4. Gəncəvi N. Leyli və Məcnun. Bakı, “Lider” nəşriyyatı, 2004, 288 s.
5. Gəncəvi N. İsgəndərnamə. Şərəfnamə. Bakı, “Lider” nəşriyyatı, 2004, 429 s.
6. Gəncəvi N. Sirlər xəzinəsi. Bakı, “Lider” nəşriyyatı, 2004, 263 s.
7. Yusifov X. Nizaminin lirikası. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1989, 273 s.
8. Байрамова А. Поэмы Низами Гянджеви в контексте взаимоотражения искусств. Баку, Орхан, 2014, 152 с.
9. Крымский А.Е. Низами и его современники, Баку, “Элм”, 1981, 491 с.
10. Гаджиева В. Типология поэтико-стилистических функций имен собственных в творчестве Низами Гянджеви. Баку, “Элм”, 2010, 348 с.
11. <http://chalgi.com/boyuk-saiir-nizami-genceli-ve-musiqi/>
12. <http://files.preslib.az/projects/azerbaijan/gl5.pdf>

*Dilbar Huseynova*

**Artistic expression of the music elements in "Khamisa"  
of Nizami Ganjavi**

***Summary***

Valuable and important information about Azerbaijani music was studied on the basis of rock carvings of Gobustan (XII-VI millennium BC) and Gamigaya (III-I millennium BC). In the epic "The book of DedeKorkut" and also in the works of Nizami, Khagani, Fizuli are given information about musical culture, instruments of the Middle Ages. The writings of N. Ganjavi, which occupies the highest position in the Azerbaijani literature, represents the universal, socio-political, public and moral-artistic ideals. "Khamisa" by N.Ganjavi, filled with elements of music, is an indispensable historical source, reflecting the musical culture of Azerbaijan.

*Дильбер Гусейнова*

**Художественное звучание музыкальных элементов в "Хамсэ"  
Низами Гянджеви**

***Резюме***

Ценная и важная информация об Азербайджанской музыке была изучена на основе наскальных изображений Гобустана (XII-VI тыс. до н.э) и Гемигая (III-I тыс. до н.э). В эпосе "Книга моего деда Коркута", в произведениях Низами, Хагани, Физули предоставлена подробная информация о музыкальной культуре, инструментах Средневековья. Творчество Н.Гянджеви, занимающее самую высокую позицию в азербайджанской литературе, представляет общечеловеческие, социально-политические, общественные, морально-нравственные художественные идеалы. Богатый элементами музыки "Хамсе" Н.Гянджеви является незаменимым историческим источником, отражающим музыкальную культуру Азербайджана.